

Reines mortes o la mort en femení. El funeral reial en la Barcelona dels segles XVII i XVIII

Jose A. Ortiz
Universitat de Barcelona
joseaortiz50@yahoo.es

Resum

A través del material documental d'arxius i biblioteques, les referències visuals i els testimonis literaris volem recuperar la mort femenina en la Barcelona dels segles XVII i XVIII. Ens centrem en les reines com a imatge del poder amb les imbricacions polítiques, simbòliques i ideològiques que comporta el funeral d'una reina en època barroca.

Paraules clau: exèquies, reines, dona, mort, segles XVII-XVIII.

Resumen: Reinas muertas o la muerte en femenino. El funeral real en la Barcelona de los siglos XVII y XVIII

A través del material documental de archivos y bibliotecas, las referencias visuales y los testimonios literarios queremos recuperar la muerte femenina en la Barcelona de los siglos XVII y XVIII. Nos centramos en las reinas como imagen del poder con las imbricaciones políticas, simbólicas e ideológicas que conlleva el funeral de una reina en época barroca.

Palabras clave: exequias, reinas, mujer, muerte, siglos XVII-XVIII.

Abstract: Dead queens or death of women. The royal obsequies in baroque Barcelona at XVII and XVIII centuries

Through the documentary material from archives and libraries, the visual references and literary examples, we recover the woman's death in Barcelona in the seventeenth and eighteenth centuries. We focus on the queens as an image of power with the political, symbolic and ideological implications involved in the funeral of a Baroque queen.

Keywords: obsequies, queens, women, death, seventeenth and eighteenth centuries.

“Vivo sin vivir en mí,
y tan alta vida espero,
que muero porque no muero”
Santa Teresa de Jesús

“La débauche et la mort sont deux aimables filles”
Charles Baudelaire
Les fleurs du mal

La mort és una dona. Així ho mostra Ripa en la *Iconologia*: “donna, pallida, con gli occhi serrati, vestita di nero secondo il parlare de’ Poeti”¹. La mort és una paraula de gènere femení, la *pallida mors* d’Horaci. Però nosaltres ens qüestionem: la mort distingeix gèneres quan ataca amb la seva falç? Potser aquesta *negra señora* no diferencia dones i homes, nenes o nens i equipara els éssers humans en el darrer alè igualador de la vida. Malgrat tot, les exèquies sí que permeten fer la diferenciació entre gèneres donada la tendència patriarcal històrica. Una dona en l’antic règim moria en tant que “filla de”, “esposa de”, “mare de”, “vídua de”... Aquest panorama ens acosta a una perspectiva de gènere en els estudis antropològics i històrics que permetria estudiar la mort des de camps tant diversos com la paleopatologia o la història de l’art.

L’anàlisi de les restes arqueològiques ens confirma la presència femenina amb aixovars funeraris de joies en contraposició a les armes masculines, encara que la religió cristiana prohibirà aquesta deposició d’objectes. Un altre tema seria les patologies que encara avui en dia ens mostren els ossos. La paleopatologia mostra les causes de la mort més comunes en les dones com serien el part; l’osteoporosi, lligada a una nutrició deficient; les insercions musculars per les feines desenvolupades; o traumatismes que parlarien previsiblement d’una mort violenta. Qualitat de vida, costums, alimentació, malalties... serien indicadors a tenir en compte per estudis de relació diferencial entre mort i sexe (*Morir en femenino* 2003).

La història de l’art, des del seu camp de treball, s’ha lligat amb la perspectiva de gènere en estudis que han treballat temes diversos: la imatge de la dona en l’art, la dona artista, la dona com a musa... Dona i mort s’han relacionat

---

1 <<http://www.asim.it/iconologia/ICONOLOGIAview.asp?Id=209>>, 10/09/2012.

a través de la imatge iconogràfica de la mort com a dona o la dona bella contraposada a la mort com esquelet en el tema internacional recurrent: *the death and the maiden* que arriba fins al romanticisme amb Antoine Wiertz i la seva obra *La Belle Rosine* (1847, Musée Wiertz, Brussel·les). El nostre focus d'interès és diferent, és la dona i la seva mort, les exèquies i rituals afins que acompanyen la pèrdua d'una vida, així com la seva projecció en les manifestacions literàries i artístiques. Per aquest motiu i per tal d'acotar la investigació, proposem una reflexió sobre les reines mortes o la mort en femení, incidint en la imatge del poder de la dona i la seva relació amb els funerals presents en la ciutat de Barcelona en els segles XVII i XVIII. Per portar a terme aquesta tasca, el nostre punt de partida és la bibliografia general sobre la festa efímera barroca centrant-nos progressivament en les referències a la ciutat de Barcelona. Aquest material caldria vincular-lo a les fonts primàries de diferents institucions barcelonines com són la Biblioteca de Catalunya (BC), la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (BUB), l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB), el fons del Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu nacional d'Art de Catalunya (MNAC), entre d'altres.

L'estudi de les exèquies reials ens porta a una bibliografia que s'ha ocupat d'aquesta temàtica des de diferents punts de vista, tant obres generals que proposen estudis globals com d'altres que se centren en casos concrets. Aquests estudis interpreten el simulacre emblemàtic del túmul funerari en relació als textos documentals i les relacions de successos que els descriuen, per establir un panorama de la festa de la mort barroca. El *castrum doloris* i la seva representació gràfica a través dels gravats protagonitzen les investigacions que volen apropar el sentit enigmàtic de les simbologies, jeroglífics i emblemes que els componen. La selecció es realitza en funció de les traces conservades i les presències de les perdudes.

A Barcelona, entre els segles XVII i XVIII es duen a terme les exèquies de la monarquia, els bisbes i certs personatges de la noblesa. El *Llibre de Solemnitats* recull aquestes festes intercalant any rere any, funeral rere funeral, la voluntat de la ciutat, representada pel Consell de Cent i la Diputació del General, d'honrar els monarques morts, així com els seus bisbes. El punt de partida és una cerimònia tipificada que ha de seguir uns passos regulats davant el protocol funeral que es va repetint amb voluntat expressa. Les diferents fonts ens informen com davant la mort d'un personatge parteixen d'exemples previs per a l'organització del funeral o de les exèquies: d'aquesta manera els models queden fixats i es transmeten al llarg del temps. Les

novetats són escasses i en ocasions precises. Predomina el compliment d'un cerimonial que segueix unes pautes rígides. Per a la cerimònia reial a Barcelona destaca l'absència del cos, el túmul es transforma en un muntatge metafòric on es reconstrueix la imatge ideal d'un poder apartat, situant un coixí amb els símbols reials, pels reis, o el sarcòfag, per a les reines.

El *capelardente* és el centre del ritual funerari, en ell es condensen les mirades i es dirigeixen les paraules dels sermons. Situat en l'altar, sobre la cripta de Santa Eulàlia de la catedral, es troba envoltat de baietes negres que cobreixen l'arquitectura i lluminàries que entre la penombra mostren els jeroglífics, cal·ligrames, emblemes, motius de cranis i esquelets... que decoren el conjunt. El túmul en ell mateix és una construcció efímera de fusta, estuc, escaiola o altres materials policromats i daurats que enalteixen la figura del mort a través d'una simbologia de virtuts i assoliments entre imatges de dolor i plor universal.

“la reyna mare es morta; pregeu a deu per ella”

Aplicar una perspectiva de gènere a la festa efímera ens porta a estudis específics d'entrades de reines a les ciutats, els casaments, els naixements dinàstics i les seves exèquies. Aquest darrer tema, que és el que tractarem, ha estat estudiat dins del seu període amb una perspectiva històrica així com les aportacions dels funerals al conjunt global de l'època, però no des la perspectiva de gènere. En aquest sentit trobem interessant partir de la figura de la reina i la seva mort per establir algunes idees claus que ens portaran posteriorment a una anàlisi específica d'alguns exemples concrets desenvolupats a la ciutat de Barcelona.

La reina mor com a reina però no com a dona (García Barranco, 2008:45). El seu rol podia variar de reina consort, reina regent, reina mare o reina vídua, sempre supeditada a una figura masculina que defineix la seva personalitat i marca la seva mort. El seu cos de dona estava lligat al cos real i simbòlic del rei: en morir el rei, perviu el seu cos simbòlic com a element de pervivència política, tema que estudia àmpliament Ernest Kantorowicz en la seva obra *Los dos cuerpos del rey* (1985). En el cas de la reina consort, el seu cos físic i simbòlic està unit al del monarca. La reina regent acull el cos simbòlic del rei fins cedir-lo al nou monarca. La reina mare és tan sols el vehicle que garanteix la continuació dinàstica. La reina vídua és l'*exemplum* de la vídua

cristiana (Vives 1995) a la qual es demana un comportament honest que honori la memòria del marit i es dediqui a tasques de caritat i misericòrdia. La teoria sobre la figura de la reina queda palesa en els textos panegírics que els diferents oradors dediquen a les reines.

Mariana d'Àustria serà, en el present estudi, l'exemple de la reina vídua i la reina regent. Felip IV mor l'any 1665 i Mariana d'Àustria actua com a regent durant 10 anys, fins la majoria d'edat de Carles II. Combinarà la imatge de vídua amb la de mare i de regent, així ho mostren els diferents retrats (fig. 1) conservats d'aquest període, retrats que mostren el dol de la vídua fidel juntament amb la marca de la seva autoritat com a governadora (Llorente, 2006). La seva mort arribarà el 16 de maig de 1696 a Madrid i la notícia s'estén pel regne per tal de preparar les exèquies funerals en diferents ciutats com Madrid, Mallorca, Granada, Tortosa, Barcelona... El seu cos mort serà motiu de veneració quan Carles II l'any 1699 descobrirà el cos incorrupte de la seva mare sepultada a l'Escorial, una mostra de la seva santedat, tal i com recull Javier Varela (1990:105-107) i altres autors que citen el testimoni de l'ambaixador imperial comte d'Harrach: "estaba todo su cuerpo sin descomponerse y la carne de la cara y las manos tan intacta como si su majestad acabase de morir; todo el traje y el manto, que era de tafetán de seda, estaba en tan buen estado como si se hubiese acabado de hacer..."(Calvo Poyato 2002:89).

Fig. 1 Claudio Coello, *La reina madre doña Mariana de Austria* (c. 1687). Reproducció autoritzada per Bowes Museum.

A Barcelona trobem dos exemples de textos publicats a la seva mort que ens donen una aproximació al funeral desenvolupat a la capital catalana: un seria el publicat per la impremta Rafael Figuerò² (BC F. Bon. 11384 i 9082) i l'altre el signat per la ploma de Francesc Garrigó (1696) (BC F. Bon. 422 i 7274). Aquests textos panegírics els relacionem amb les entrades del *Llibre de Solemnitats de la Catedral de Barcelona* publicat per Duran i Sanpere i Sanabre (1947:460-486) i els *Exemplaria* de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona

² *Breve descripción de las funerales honras...*, 1696.

que ens permeten completar els funerals de la reina. Aquest material va ser estudiat per Ainaud i Escudero (1989:411-433) però volem recuperar l'emblemàtica que presenta aquest funeral i la reconstrucció simbòlica del túmul reial i de les exèquies, per fer una lectura global d'aquest esdeveniment com exemple de mort d'una reina a la Barcelona del segle XVII.

Les cartes de Carles II informen sobre la mort de la seva mare i, en tant que mare del monarca, es desenvoluparà el seu funeral simbòlic a Barcelona sota la promoció de la Casa de la Ciutat seguint "ab la funerària acostumada a las magestats defunctas." El tema que defineix aquest funeral és el control de la despesa econòmica (Duran i Sanpere i Sanabre, 1947:460-486): "en la esterilidad de los tiempos y los medios con que se halla esta ciudad puede hazer falta para acudir las prevenciones y urgencias públicas que pueden ofrecerse en las guerras presentes". És en la indumentària que podem percebre millor aquestes necessitats ja que s'estableix que no s'ofereixin a les famílies indumentàries de dol, basten les del representant de la família: "bastantemente se manifiesta el dolor y tristeza de tan universal pérdida con los lutos de los dueños". En el moment que s'han de plantejar els vestits de dol s'estableix la baieta com teixit: "ni se dona als oficials ni a altres persones que en semblants casos se acostumave donar si sols los vestuaris als excellentissims senyors consellers, escrivá rational, capdeguayta y verguers". La resta de la cerimònia oficial es desenvolupa seguint les pautes generals demanant a la Catedral la participació per la missa funerària i la transmissió del dol a les parròquies i comunitats regulars. Així mateix s'especifica a Salvador Ricart com el pintor encarregat de "lo que de pintar es menester pintar y dorar-se així per lo tuguri o castell de dolor." Aquesta part artística queda palesa en la descripció dels jeroglífics que decoraven el túmul.

Ens trobem davant un exemple que ens mostra la importància de la cultura emblemàtica en els segles barrocs. El cas específic de Barcelona ha estat publicat com a document annex però no s'ha portat a terme un estudi específic per la manca de la part visual que dificulta el seu anàlisi. Atenent a les descripcions, ens podem acostar als repertoris d'emblemàtica del moment i trobem punts comuns d'una cultura simbòlica compartida. En aquest sentit apareixen elements com l'espiga de blat, la fertilitat, tallada per la dalla de la mort: "Parca fatal, tu guadanya -de aquesta spiga suspende- pues que de su grano pende -todo el sustento de Espanya", o l'àliga imperial coronada amb una branca de cedre, perennitat i immortalitat de la monarquia, presentada a

Carles II, “Si llena de caridad –reyna sube al otro mundo- sin duda a Carlos segundo –va a alçar posteridad”. Altres símbols de poder serien la púrpura reial, les abelles o els cranis coronats, tot poder és efímer i com diu el text que ens ocupa: “La púrpura que se exalta –como el panyo que se humilla- también tiene su polilla”. Aquestes idees les podem relacionar amb emblemes com “*Ex amaritudine dulcedo*” de Sebastià de Covarrubias Horozco, que ens presenta les abelles com la dolçor de la glòria davant l’amarga mort. Així mateix, podem citar a Saavedra Fajardo i l’emblema sota el *motto* “*Lubridia mortis*” o el d’Antonio de Lorea “*Mortibus impero*”, que ens presenten el crani com a *vanitas*, en el cas de Lorea, coronada. Elements de geografia, com presentar la muntanya de Montjuïc i el port de la ciutat, situen a Barcelona el dol per la pèrdua de la reina, fent local el plany universal que representarien altres jeroglífics que mostren el sol i la lluna com a vida eterna, “de un nuevo sol el oriente”, i l’ús al·legòric del sol i la lluna en exèquies reials com les de Felip IV.

Respecte al túmul pròpiament dit, en conservem la traça entre les pàgines de l’*Exemplaria* de l’ACB (V, f. 121-125) (fig. 2) que especifica les mides de les grades i el número de brandoneres amb la inscripció “Mapa del Castell de Dolor per la funerària selebrada per la Sereníss(im)a Reyna Da. Maria Anna de Àustria”. Aquest exemple barceloní s’allunya d’altres com el realitzat a Saragossa (Varela 1990:fig.35) o Madrid (Soto Caba 1991:làm.VI), dels que encara conservem la imatge gravada.

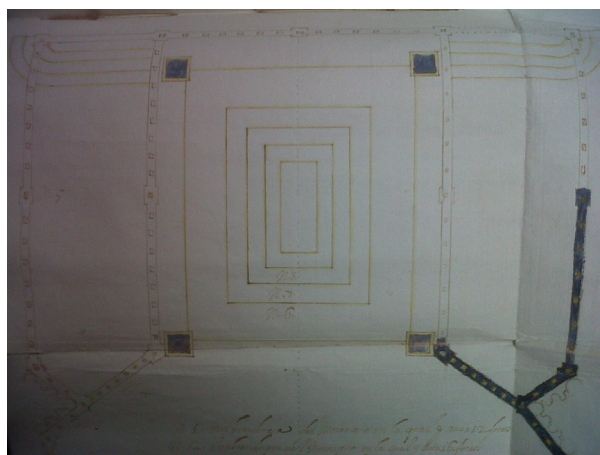

Fig. 2 ACB *Exemplaria* V. Mapa d’un túmul funerari, fol. 124-125. Copyright Arxiu de la Catedral de Barcelona. Fotografia de l’autor.

Uns anys abans, el 1689, moria Maria Lluïsa d'Orleans, esposa de Carles II i nora de Mariana d'Àustria. D'aquest funeral portat a terme a Barcelona i especificat en les fonts anteriors (Duran i Sanpere i Sanabre 1947:339-450), destaquem la valoració econòmica de les diferents parts que conformen la cerimònia i que esdevé un exemple per l'estudi econòmic del cost d'una funerària reial del segle XVII i dels agents que hi intervenen: fusters, pintors, notaris, sastres, botiguers de draps i teles, candelers... De forma concreta el cost total són 7.628 lliures de les 7.800 plantejades, acabant el funeral amb "resta de dit compte 171 lliures". En l'àmbit de la pintura, Abdon Ricart cobra 336 lliures, sobre les 260 lliures pactades en la memòria prèvia, per "la feyna de art de pintar que se havia menester per lo tuguri": *toldo* o *sobresel* del tuguri amb escuts i inscripcions, sanefes decoratives, 250 escuts d'armes per posar a les atxes, guarniment de la corona cedida per la catedral i el ceptre reial daurat. Els llistats de pagaments es completen amb els altres artesans que intervenen, així com les caritats en el memorial de misses portades a terme per l'ànima de la difunta en les diferents esglésies de Barcelona. Aquest funeral barceloní es podria posar en relació amb la publicació madrilenya de Juan de Vera Tassis (1690), que incorpora una descripció exhaustiva de la malaltia i mort de la reina així com de les exèquies, sobretot els gravats que il·lustren els jeroglífics (BC Esp. 94-Fol.) transformant-se en un dels millors testimonis visual de la mort d'una reina.

Per trobar-nos amb unes exèquies on la imatge visual gravada ha estat conservada, hem d'avançar a l'any 1760, any de la mort de l'esposa de Carles III. Els autors són Manuel i Francesc Tremulles, pel model, i Francesc Boix, pels gravats (BC F. Bon 7380) que il·lustren el text fúnebre de Ramon Foxà (1761), exèquies considerades com un dels testimonis calcogràfics de major envergadura dins de l'arquitectura efímera funerària de Catalunya (Revilla, 1984). En les exèquies de Maria Amàlia de Saxònia s'erigeix una porta efímera, frontis en *trompe l'oeil*, per l'entrada a la seu catedralícia projectada pels germans Tremulles (fig. 3). S'hi situa una representació de Catalunya com a nimfa sofrent: "Cathaluña en trage de Nimfa adolorida, que en medio de su quebranto combidaba a entrar en el Templo"³. Al rerecor hi ha la imatge de Barcelona amb actitud de dolor que condueix cap al túmul que, en el seu primer nivell, presenta una mostra de les ciutats catalanes endolades, "matronas ciudades realengas de Cathaluña": Tarragona, Tortosa, Lleida, Girona, Vic, Manresa, Cervera i Mataró. Les exèquies

³ *Reales exequias que a su augusta soberana Da. Maria Amalia de Saxonía...* 1761.

barcelonines (fig. 4) adopten un to local per mostrar al monarca Carles III el dolor català i barceloní per la pèrdua de la reina. En aquesta ocasió, la presència reial a Barcelona era molt recent, 1759, i el sermó del jesuïta Foxà així ho recull: “reina gloriosa, volverá compassiva los ojos ácia este Principado de Cathaluña, que después que desembarcó en esta playa, fue siempre el imán de su afición, de su cariño, y de sus deseos, pues nadie ignora, que desde aquella su primera entrada en los Dominios de España cautivó Amalia el corazón de todos los Barceloneses, y que el corazón de Amalia se dexó también cautivar de ellos” (Foxà, 1761).

Aquests tres exemples ens permeten fer un esbós de la mort reial a Barcelona com a reflex de les festes portades a terme a Madrid i a l'Escorial. Les reines esdevenen models de comportament per a la societat i les seves morts són viscudes amb la pompa que l'esdeveniment requeria. Mortes que eren *exemplum* d'una bona mort cristiana per una dona, esposa i mare, que acomplia les virtuts que la seva figura havia de representar. Altres morts exemplars eren les de les santes que com a màrtirs havien mostrat aquestes virtuts que ara les reines reprenen. Aquestes reines morien coronades i les corones són símbol de poder, un poder que perdurava més enllà de la mort. Les reines tancaven els ulls i passaven a ser lloades pels poetes...

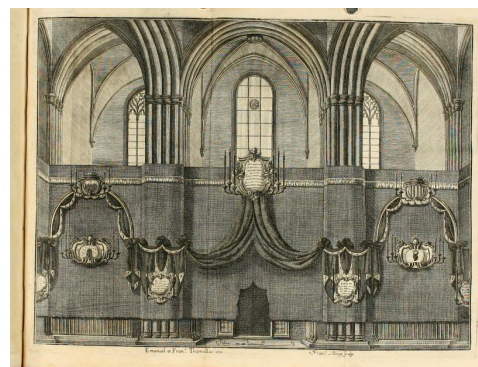
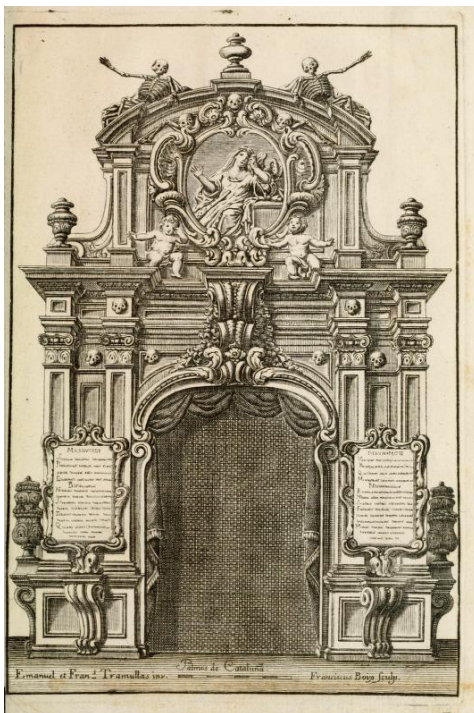

Fig. 3 i fig. 4 Gravats de la porta efímera i de la decoració interior de la Catedral de Barcelona en *Reales exequias que a su Augusta Soberana Doña Maria Amalia de Saxonia...* (c. 1761), Barcelona. Col·lecció privada

FONTS DOCUMENTALS

Breve descripción de las funerales honras, que a la catholica magestad de la Reyna N.S. doña Mariana de Austria dignissima madre del rey Carlos Segundo...(1696), Barcelona, imprenta de Rafael Figuerò.

Foxà, R. (1761), *Oracion funebre, que en las exequias, que hizo la mui ilustre, y nobilissima ciudad de Barcelona en la muerte de Nuestra Reina, y Señora D Maria Amalia de Saxonia, y Austria, Barcelona.*

Garrigó, F. (1696), *Panegyrico funeral en las exequias de la catholica magestad la Reyna Madre doña Mariana de Austria que celebrò la ciudad de Barcelona en su Iglesia Cathedral dia 19 de junio de 1696, Barcelona, en casa de Cormellas.*

Menestrier, P. C. F. (1684), *Des décorations funèbres, Paris.*

Reales exequias que a su augusta soberana Da. Maria Amalia de Saxonia reina de España consagró el rendido amor y gratitud de la mui ilustre ciudad de Barcelona en los días 23 y 24 de abril de 1761 (1761), Barcelona, en la imprenta de Maria Teresa Vendrell y Texidó.

Vera Tassis, J. (1690), *Noticias historiales de la enfermedad, muerte y exsequias de la esclarecida reyna de las Españas doña Maria Luisa de Orleans, Borbon, Stuart y Austria dignissima consorte del Rey Nuestro Señor Don Carlos Segundo de Austria, Madrid, Francisco Sanz.*

BIBLIOGRAFIA

Ainau i Escudero, J. (1989), «L'arquitectura efímera a la Barcelona del segle XVII», *El barroc català*, Barcelona, Ed.dels Quaderns Crema, p. 411-433.

Allo Manero, M. (1989), «Tradición ritual y formal de las exequias reales de la primera mitad del siglo XVIII», *El Arte en las Cortes Europeas del Siglo XVIII*, Madrid, Comunidad de Madrid, p. 34-42.

Allo Manero, M (2003), «La mitología en las exequias reales de la Casa de Austria», *De Arte*, 2, p. 145-164.

Bonet Correa, A. (1986), «Arquitecturas efímeras, Ornatos y Máscaras. El lugar y la teatralidad de la fiesta barroca», Díez Borque, J. M. (ed.), *Teatro y fiesta en el Barroco*, Barcelona, Ediciones del Serbal, p.41-70.

Bonet Correa, A. (1990), *Fiesta, poder y arquitectura. Aproximaciones al barroco espanyol*, Madrid, Akal.

Bottineau, Y. (1968), «Architecture éphémère et baroque espagnol», *Gazette des Beaux-Arts*, LXXI, p. 213-230.

Calvo Poyato, J. (2002), *Reinas viudas de España*, Barcelona, Ed.Península.

Duran i Sanpere, A. i Sanabre, J. (1947), *Llibre de les solemnitats de Barcelona: edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat*, Barcelona, Institució Patxot, volum II.

- Gállego, J. (1985), «Aspectos emblemáticos en las reales exequias españolas de la casa de Austria», *Goya*, 187-188, p.120-125.
- Gállego, J. (1996), *Visión y símbolos en la pintura española del Siglo de Oro*, Madrid, Cátedra.
- García Barranco, M. (2008), «La reina viuda o la muerte del cuerpo simbólico», *Chronica Nova*, 34, p. 45-61.
- Kantorowicz, E. (1985), *Los dos cuerpos del rey. Un estudio de teología política medieval*, Madrid, Alianza Editorial.
- Les Reales exequias de la reina Maria Amalia de Saxonia, la transformació del dol i la festa*, <<http://librorum.piscolabis.cat/2011/04/les-reales-exequias-de-la-reina-maria.html>>, 14-07-2012.
- Llorente, M. (2006), «Imagen y autoridad en una regència: los retratos de Mariana de Austria y los límites del poder», *Studia Histórica. Historia Moderna*, 28, p.211-238.
- Martínez, F. (2000), *Muerte y sociedad en la España de los Austrias*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.
- Martínez-Burgos, P. (2008), «Viudas ejemplares. La princesa Doña Juana de Austria, mecenazgo y devoción», *Chronica Nova*, 34, p. 63-89.
- Morir en femenino: mujeres, ideología y prácticas funerarias desde la Prehistoria hasta la Edad Media* (2003), Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Pérez Samper, M. A. (1989), «Les festes reials en la Catalunya del Barroc», *El barroc català*, Barcelona, Ed.dels Quaderns Crema.
- Revilla, F. (1984), «El cenotafio barcelonés de María Amalia de Sajonia», *Goya*, 181-182, p. 55-62.
- Soto Caba, V. (1991), *Catafalcos reales del Barroco Español*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Soto Caba, V. (1988), «Teatro y Ceremonia: algunos apuntes sobre las exequias barrocas», *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, nº 2, p. 113.
- Triadó, J. R. (1987), *Història de l'Art Català*, Barcelona, Edicions 62, vol. V.
- Triadó, J. R. (1991), «Festa i Mort a l'època de Carles III», *Catalunya a l'època de Carles III*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 263-272.
- Varela, J. (1990), *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la monarquía española (1500-1885)*, Madrid, Turner.
- Vives, J. L. (1995), *Instrucción de la mujer cristiana*, Madrid, Universidad Pontificia de Salamanca.

